

HOOFDSTUK 9

Conclusies

9.1 Inleiding

Anne l'Eschevin had een keur aan gerechtelijke en buitengerechtelijke fora voor geschilbeslechting tot haar beschikking toen ze het wangedrag van haar man Louis de Sélandre wilde aanpakken. Zoals in de inleiding viel te lezen, kreeg eerst de Waalse kerkenraad de echtelijke problemen voorgeschoteld. Vervolgens schakelde Anne de stedelijke rechtbank in, terwijl ook de buurtheer en de notaris nog een rol speelden. Daarmee zijn lang niet alle toenmalige Leidse instellingen voor geschilbeslechting genoemd. In dit boek kwamen verder nog aan bod de besturen van gilden, de lakennering en de schutterij, de Nederduitse gereformeerde kerkenraad en de Vlaamse doopsgezinde dienaarschap, de commissie voor burenkwesties en het college van vredemakers. Een belangrijk deel van deze fora werd eind zestiende eeuw door de overheid ingesteld of gereorganiseerd. De oude ordestructuren in de stad dreigden overbelast te raken door een omvangrijke stroom van immigranten. Nieuwe gerechtelijke instellingen, zoals de commissie voor burenkwesties en het college van vredemakers, dienden de toegang tot de civiele vierschaar zoveel mogelijk te beperken. Met het oog hierop ondergingen ook de gebuurten een ingrijpende reorganisatie. De overheid hield daarnaast de rechtspraak van gilden en neringen doelbewust in stand. De bevoegdheden van het schutterijbestuur werden op dit gebied zelfs verruimd. De predikanten en ouderlingen van de Nederduitse gereformeerde kerk kregen juist minder mogelijkheden tot het uitoefenen van tucht. Een al te strenge geloofsdwang zou de orde in de stad alleen maar in gevaar brengen, zo meende het stadsbestuur.

De Leidse overheid had de verschillende fora voor geschilbeslechting van duidelijke regels voorzien. Binnen het gerechtelijke systeem zouden de buurtheren gaan fungeren als poortwachters. Buren moesten onderlinge ruzies eerst aan hen voorleggen voor ze elkaar voor de rechter mochten dagen. Beledigingen en geweld dienden direct door de heren van de gebuurte te worden beboet. Het college van vredemakers vormde het volgende filter. Deze lage rechtbank had als taak om bij vrijwel alle civiele kwesties te proberen de geschilvoerende partijen nader tot elkaar te brengen. Vanaf 1651 mocht het college daarnaast bij kleine vorderingen ook vonnissen vellen. Voor burenkwesties – geschillen op het gebied van erfscheidingen en servituten – bestond een aparte commissie die er evenzeer op uit was om de betrokkenen te verzoenen. Pas wanneer de vre-

demakers of de schepenmeesters voor burenkwesties geen overeenstemming konden bereiken, kwam een zaak in aanmerking voor behandeling door de civiele vierschaar, de hoogste stedelijke rechtbank. Geschillen waarin de eis niet boven een bepaalde limiet uitkwam zouden na 1646 kort worden afgedaan door de commissie voor kleine zaken, bestaande uit drie afgevaardigden van de vierschaar. Alleen bij grote zaken, met vorderingen boven de ingestelde drempel, werd de tijdrovende rolprocedure gebruikt. Partijen lieten zich hierin bijstaan door procesvertegenwoordigers. Die wisselden ten overstaan van drie schepenen conclusies uit en hielden pleidooien ter verdediging van hun zaak. Daarbij konden ze gebruik maken van notariële getuigenverklaringen die hun cliënt vrijpleitten of de tegenpartij in een kwaad daglicht stelden. Het vonnis werd uiteindelijk geveld door de volledige schepenbank.

De arbitrage en rechtspraak van gilden, neringen, de schutterij en de tuchtuitoefening door de verschillende religieuze groeperingen was veel minder verweven met het gerechtelijke systeem, hoewel er tussen de verschillende besturen en de overheid wel overlap bestond. De bestudeerde gildenfora dienden geschillen en overtredingen van de eigen regels zoveel mogelijk zelf af te handelen. Wie het met de uitspraak van een gildencollege niet eens was, kon alleen in beroep bij het stadsbestuur. Hetzelfde gold voor de schutterij. De rechtspraak van de lakennering stond nog meer op zichzelf. Overtredingen van de productieregels en de kwaliteitsnormen werden beboet door de baljuw van de lakenhal. Producenten of afnemers die zich niet bij hun straf wensten neer te leggen, konden de zaak laten voorkomen voor de gouverneurs en superintendenten van de nering. Het neringbestuur functioneerde in die gevallen dus als beroepsinstantie. Geschillen over bijvoorbeeld schulden mochten direct bij de bestuurders aanhangig worden gemaakt. Vervolgens was alleen bij zaken die voor de nering van cruciaal belang waren een appèl bij het stadsbestuur mogelijk. De tucht van kerken en andere religieuze groeperingen stond helemaal los van de wereldlijke rechtspraak. Als het aan de overheid lag, beperkten de kerken zich uitsluitend tot geestelijke zaken. Het Leidse stadsbestuur zorgde er verder voor dat de Nederduitse gereformeerde kerk, als publieke kerk, de tuchtprocedure beperkte tot het weigeren van lidmaten aan het avondmaal. Omgekeerd namen kerken disciplinaire maatregelen tegen leden die de eigen gemeenschap in opspraak brachten door geschillen voor de wereldlijke rechtbank uit te vechten.

De bovengeschetste formele structuren en verhoudingen zagen er in de praktijk vaak anders uit. Om te beginnen functioneerde een aantal instellingen niet helemaal zoals in de keuren was voorgeschreven. Zo weigerden de buurtheren om op te treden als scheidsrechter namens de stedelijke overheid. In de bestudeerde kasboeken van de gebuurten staan bijvoorbeeld nauwelijks boetes voor echtelijke mishandeling. Ook de schaarse geldstraffen voor beledigingen wijzen niet op een geslaagde poortfunctie. Buurtheren hadden er ook geen belang bij om zich op te stellen als een verlengstuk van het stadsbestuur. Horizontale betrekkingen met hun burens wogen voor hen zwaarder dan de verticale banden met de overheid. Maar ook het stadsbestuur zelf hield zich niet altijd aan de eigen bepalingen. De schepencommissarissen voor kleine zaken hebben geen eigen register bijgehouden. In plaats daarvan kwamen de kleine zaken in de dingboeken voor grote zaken terecht en in mindere mate tussen de kwesties in de vredemakersboeken. Het duidelijkst

zichtbaar is dat bij de schuldeisen. Zo kan iets minder dan veertig procent van de schuldenkwesities in de dingboeken van grote zaken worden geïdentificeerd als een 'kleine zaak'. In de vredemakersboeken is dat vijftien procent. Een en ander roept de vraag op of de commissie voor kleine zaken wel heeft bestaan als zelfstandige rechtbank.

Niet alleen de fora weken van de voorschriften af. Ook de geschilvoerende partijen lieten zich weinig gelegen liggen aan de vastgestelde procedures. Zij trokken vaak hun eigen plan wanneer ze een geschil aan een gerechtelijke of buitengerechtelijke instelling wilden voorleggen. Dat betekende bijvoorbeeld dat partijen lagere rechtbanken oversloegen wanneer hen dat uitkwam. Tegelijk braken ze rechtszaken regelmatig af. Ze maakten kortom instrumenteel gebruik van de beschikbare fora, een verschijnsel dat M. Dinges met betrekking tot de criminele rechtspraak *Justiznutzung* noemt. Het was de partijen in veel gevallen niet om een vonnis te doen. Processen waren duur, onoverzichtelijk en tijdrovend. Een rechterlijk vonnis was bovendien onvoorspelbaar en maakte lang niet altijd een einde aan een geschil. Partijen gebruikten de diverse fora daarom veeleer om de tegenpartij onder druk te zetten. Het doel was om buiten de rechtbank tot een vergelijk te komen. Ook de inzet van notariële attestaties wijst daarop. Wie een getuigenverklaring liet optekenen, gaf aan voldoende sterk te staan voor een juridische procedure voor de vierschaar, waarin attestaties als bewijsmiddel waren geaccepteerd. De tegenpartij kon daarom maar beter inbinden, zo was het signaal. Inderdaad kwam het na een attestatie zelden tot een rechtszaak. Of dit betekende dat een kwestie ook altijd daadwerkelijk werd bijgelegd of dat de betrokkenen het erbij lieten zitten is helaas in veel gevallen niet na te gaan.

9.2 Geschilstrategieën

9.2.1 Instrumenteel forumgebruik

Instrumenteel gebruik van geschilbeslechtsingsfora kan worden gezien als een vorm van sociale controle. Door naar een van de instellingen te stappen – of daarmee te dreigen – probeerden stadsbewoners ongewenst gedrag te corrigeren. Nu waren er veel manieren om op te treden wanneer iemand normen overschreed. Deze varieerden van het toepassen van verbaal of fysiek geweld, het voeren van onderhandelingen, tot het mobiliseren van een derde partij. Het ene middel sloot bovendien het andere niet uit. Voorafgaand aan een dagvaarding was er soms al veel gebeurd, zoals de zaak van Anne l'Eschevin en Louis de Sélandre liet zien. Andere kwesties kenden een beduidend minder lange aanlooptijd voordat een rechtbank werd ingeschakeld. Helaas is de voorgeschiedenis niet in alle gevallen bekend en ook de afloop blijft soms duister. Een complete *geschilbeslechtsingsdelta*, dat wil zeggen een model voor het totale traject van probleem tot oplossing, kan daarom niet worden weergegeven. Bovendien is niet duidelijk hoeveel kwesties zonder derde partij zijn opgelost. In die gevallen slikten betrokkenen hun grieven in, negeerden de ander of verhuisden. Ze konden ook onderling tot overeenstemming komen, waarna ze bijvoorbeeld hun ruzie bijlegden in de kroeg. Al deze vormen van con-

flictgedrag zijn niet geregistreerd. Onderzoek naar *instrumenteel forumgebruik* biedt dus een wat beperkte kijk op het geheel van geschilafdoening. Toch levert de bestudering van zoveel mogelijk instellingen naast elkaar het meest volledige beeld op van de *geschilbeslechtingdelta* in een vroegmoderne stad. Ook wordt alleen op deze manier duidelijk welke conflicten in een stad te vinden waren en in welke mate. Een dergelijk onderzoek naar gerechtelijke en buitengerechtelijke fora is nog niet eerder uitgevoerd.

Om het gebruik van instellingen voor geschilbeslechting systematisch te bestuderen is gebruik gemaakt van *record linkage*, het koppelen van databanken die speciaal voor dit onderzoek zijn aangelegd. Ingevoerd zijn de kwesties en de gegevens van de daarbij betrokken partijen uit de registers van gilden, de lakennering, de schutterrij, de kerkenraden van de Nederduitse en Waalse gereformeerde kerk, de dienaarschap van de Vlaamse doopsgezinde gemeente, notarissen, de commissie voor burenkwesties, het college van vredemakers en de civiele vierschaar. Ook is gekeken of geschillen eveneens strafrechtelijk vervolgd zijn. Alles bij elkaar opgeteld behandelden de genoemde fora enkele tienduizenden zaken tussen 1664 en 1668. Deze zijn niet allemaal onderzocht. Van het drukbezette college van vredemakers is één jaar nader bekeken. Uit het omvangrijke notariële archief zijn vier notarissen gekozen van wie de protocollen zijn bestudeerd. Van de gilden en neringen bleken juist zo weinig kwestieboeken bewaard dat alle beschikbare stukken voor een langere periode zijn geanalyseerd. Wanneer vervolgens voor alle fora de herhaalde dagvaardingen in hetzelfde geschil niet worden meegeteld, blijven in totaal ruim tweeeënzeventighonderd zaken over.

Tabel 9.1 Totaal aantal onderzochte zaken, uitgesplitst per forum en bestudeerde tijdspanne en het gemiddeld aantal zaken per forum per jaar.

Soort forum	Periode	N	Gem. per jaar
Vredemakers	1664	4193	4193
Dingboeken	1664-1668	1572	314
Lakennering	1665-1668	246	61,5
Notaris Raven	1664-1668	246	49,2
Waalse kerkenraad	1664-1668	162	32,4
Notaris Van Overmeer	1664-1668	137	27,4
Notaris Van Tielt	1664-1668	133	26,6
Schutterrij	1664-1668	93	18,6
Nederd. geref. kerkenraad	1664-1668	69	13,8
Notaris De Haes	1664-1668	59	11,8
Correctieboeken	1664-1668	57	11,4
Vonnissenboeken	1664-1668	52	10,4
Burenkwesties	1664-1668	47	9,4
Doopsgezinde dienaarschap	1662-1668	23	3,3
Chirurgijngilde	1682-1699	50	2,7
Apothekersgilde	1719-1750	46	1,4
Biddersgilde	1682-1743	37	0,6
Glazenmakersgilde	1618-1668	26	0,5
Totaal		7248	4788

Uit tabel 9.1 volgt dat het gerechtelijk systeem in Leiden jaarlijks veruit de meeste zaken kreeg voorgeschoteld. Wanneer de hoeveelheid kwesties die zijn aangetroffen bij de onderzochte notarissen en gilden wordt geëxtrapoleerd, kan het belang van de stedelijke rechtbanken worden geschat op ruim tachtig procent.¹ Het college van vredemakers bleek veruit het populairst. Deze civiele rechtbank was in 1664 goed voor tweeënnegentig procent van alle rechtbankzaken. Dat wekt weinig verbazing. De vredemakers hielden vaak zitting, handelden zaken vlot af en rekenden relatief weinig proceskosten. Daarmee kwam het forum voor een belangrijk deel tegemoet aan de eerder genoemde bezwaren tegen juridische procedures. Toch bleef veertig procent van de zaken in de vredemakersboeken zonder uitspraak. In de meeste gevallen kwam de tegenpartij niet opdagen. Aangezien van alle niet-besproken kwesties er maar enkele tientallen zijn terug te vinden bij andere fora en dan nog uitsluitend in de dingboeken van de civiele vierschaar, zochten de meeste betrokken geschilvoerende partijen blijkbaar naar overeenstemming buiten de rechtbank. Het geschil kon zich echter ook vanzelf hebben opgelost. Van de rechtszaken waarin de vredemakers wél tot een uitspraak kwamen, eindigde zestig procent met een scheidsrechterlijk oordeel. Dat betekent dat in nog geen kwart van alle zaken een verzoening of een betalingsovereenkomst werd bereikt. In 1664 vervolgde slechts een handvol eisers hun zaak bij de civiele vierschaar na een oordeel van de vredemakers. Ook het aantal mensen dat doorprocedeerde na formele toestemming van het college van vredemakers is gering. Daarmee lijkt het college op het eerste gezicht als een filter te hebben gewerkt.²

De civiele vierschaar was in vergelijking met het college van vredemakers een beduidend minder drukbezochte rechtbank. In de onderzochte periode maakten partijen zestienhonderd zaken bij de schepenbank aanhangig. Voor 1664 komt dat neer op zo'n driehonderdtwintig zaken, nog geen acht procent van het aantal kwesties in de vredemakersboeken. Bijna een kwart van de gedingen bestond bovendien uit oneigenlijke of vrijwillige rechtspraak, d.w.z. het bekrachtigen van juridische regelingen die de belanghebbenden zelf waren overeengekomen. Van een direct conflict was in die gevallen geen sprake. Toch duidt dit alles maar ten dele op een succesvolle bufferfunctie van het college van vredemakers. Wanneer de vrijwillige rechtspraak buiten beschouwing blijft, blijkt in 1664 maar eenderde van de kwesties in het dingboek van grote zaken eerst voor het college van vredemakers te hebben gediend. Dat houdt in dat de overige eisers direct een proces voor de civiele vierschaar aanspanden. Hoeveel zaken zij al in 1663 bij de vredemakers aanhangig hebben gemaakt, is niet onderzocht. Maar veel zullen dat er niet zijn geweest, gezien de doorgaans korte tijdsperiode tussen de behandeling door de vredemakers en het hoger beroep. Van de civiele gedingen in 1665 waren er het jaar ervoor maar twee ook behandeld door het college van vredemakers. Voor latere jaren ontbreekt iedere relatie met de vredemakersboeken van 1664. De vierschaar lijkt daarmee ook een belangrijke rechtbank van eerste aanleg te zijn geweest, in weerwil van de stedelijke keuren.

¹ Uitgaande van dertig actieve notarissen en vijftig gilden voor de periode 1664-1668.

² Het gaat om acht procent van de eisers die toestemming hadden om hun zaak bij de civiele vierschaar aanhangig te maken.

Notariële attestaties waren op uiteenlopende manieren verweven met de civiele vierschaar. Zo konden de getuigenverklaringen van pas komen bij de bewijsvoering in lopende zaken. Ze dienden dan om de pleidooien van de procesvertegenwoordigers te ondersteunen. Ze werden echter vooral gebruikt ter voorkoming van een rechtszaak. Maar liefst vijftien procent van degenen die tussen 1664 en 1668 bij één van de vier onderzochte notarissen een attestatie lieten optekenen, zag af van een proces voor de civiele vierschaar. Natuurlijk kan niet worden uitgesloten dat sommige rekwiranten niet over de financiële mogelijkheden beschikten om na een attestatie een proces te voeren. Maar over het algemeen lijken vroegtijdig opgetekende attestaties een zeer succesvol drukmiddel te zijn geweest waarmee ook zonder juridische stappen genoegdoening kon worden verkregen. Getuigenverklaringen die tijdens een rechtszaak werden opgetekend misten dat dreigende aspect. Dit komt omdat attestaties pas in een laat stadium van een geding een rol speelden. Wie al zover was gekomen, was minder geneigd om terug te krabbelen en te schikken. Tot slot konden partijen die wél hun proces staakten en buiten de rechtbank een overeenstemming bereikten, de gemaakte afspraken bij de notaris zwart op wit laten zetten.

De omvang van de tuchtuitoefening door de kerken steekt wat schril af bij de activiteiten van het gerechtelijk systeem en het notariaat. Zeker de tucht van de Nederlandse gereformeerde kerk – de zogeheten publieke kerk – lijkt een marginaal verschijnsel te zijn geweest.³ Enerzijds had het stadsbestuur de kerkenraad gekortwiek in zijn mogelijkheden om leden te disciplineren. Anderzijds waren ouderlingen en predikanten te gering in aantal voor een sluitend toezicht op de naar schatting twintigduizend leden. In de notulen voor de periode 1664-1668 konden niet meer dan negenenzestig tuchtzaken worden gevonden. Het lijkt erop dat lidmaten andere fora adequater vonden voor het aanpakken van deviant gedrag. Hierbij moet echter worden opgemerkt dat de notulenboeken alleen die gevallen bevatten die ook formeel op de kerkenraadskamer waren besproken. De omvang van de stille tucht, de vermaningen die buiten de boeken bleven, is niet bekend. Hetzelfde geldt voor de tuchtuitoefening door de Waalse kerkenraad. Toch bogen de opzichters van deze veel kleinere kerk zich over twee keer zoveel censuurgevallen. Mogelijk was dat een gevolg van de grotere sociale controle binnen de Waalse gemeenschap. Daarnaast had de Leidse overheid een minder directe greep op de Franstalige kerk, waardoor er meer ruimte was voor tuchtuitoefening. De zeer kleine Vlaamse doopsgezinde gemeente tot slot oefende van de drie denominaties de strengste tucht uit. Niet alleen kreeg de dienaarschap in verhouding de meeste zonden voorgelegd, de tucht was bovendien zeer ingrijpend. De misstappen werden vrijwel allemaal vanuit de gemeente aan de dienaren doorgegeven. Het waren ook de mannelijke leden die doorgaans besloten over maatregelen tegen de schuldigen.

³ Het aantal tuchtgevallen nam bovendien steeds meer af. E.M. Kloek vond in de periode 1584-1590 99 tuchtgevallen en tussen 1620 en 1626 170 (Kloek, 'Toezicht', 100). In de tijdspanne 1664-1668 zijn slechts 69 zaken aangetroffen. H.W. Roodenburg constateerde voor Amsterdam pas een significant teruglopend aantal tuchtgevallen na 1680. Tussen 1661 en 1670 behandelde de Amsterdamse kerkenraad 553 zaken, vrijwel evenveel als in de periode 1621-1630 (Roodenburg, *Onder censuur*, 127).

Van alle bestudeerde economische organisaties lijkt de lakennering het meest actief te zijn geweest op het gebied van rechtspraak en geschilbeslechting. Desondanks valt het aantal geschillen waarover de neringbestuurders zich uitspraken wat tegen, gezien het belang van laken voor de stad Leiden. Misschien dat veel producenten bij overtredingen hun boetes direct aan de baljuw van de lakenhal betaalden om maar zo snel mogelijk van de kwestie af te zijn. Ze zagen daarmee af van een hoger beroep voor de gouverneurs en superintendenten van de nering. Ook andere geschillen lijken producenten met het oog op de handel liever onderling te hebben opgelost. Leden van de bestudeerde gilden lijken eenzelfde huiver te hebben gehad om conflicten in het openbaar op formele wijze af te handelen. Ze legden opvallend weinig kwesties voor aan hun deken en hoofdmannen. Verschillen in aantallen besproken zaken kunnen worden verklaard door het karakter van de diverse gilden. Zo moet het feit dat bijvoorbeeld chirurgijns en apothekers meer zaken aan hun gildenforum voorlegden dan de glazenmakers en bidders, worden toegeschreven aan hun meer ontwikkelde standsbewustzijn. Apothekers administreerden hun werk bovendien goed. Door hun status en de controleerbaarheid van hun vorderingen waren ze meer geneigd om geschillen met klanten op een officiële wijze te beslechten. Hetzelfde geldt voor de chirurgijns, die contracten sloten met hun patiënten.

De notulen van het schutterijbestuur kenden net als die van de gilden een belangrijke mate van onderregistratie. Het is niet erg waarschijnlijk dat er in vijfjaar tijd niet vaker illegaal geschoten, gedronken, gescholden en gevochten werd tijdens de lange en vaak saaie wachtdiensten. Veel ongeregelheden tijdens de dienst en ander wangedrag werden vermoedelijk direct door lage officieren afgehandeld waardoor ze niet ter sprake kwamen tijdens de vergaderingen van de deken en de hoofdmannen. Klachten dat zij te veel door de vingers zagen, wijzen daar op. Ook kwesties waarop in de reglementen geen boetes waren gesteld, zoals conflicten tussen schutters, bereikten het bestuur vaak niet. De meeste zaken die wel besproken werden door de bestuurders, waren ahangig gemaakt door de wachtmeester. Schutters legden zelf maar weinig onderlinge problemen voor aan de deken en hoofdmannen. Maar ook van andere rechtbanken maakten ze nauwelijks gebruik. De meeste schutters lijken eigen manieren gevonden te hebben om met ruzies en vechtpartijen om te gaan. De schutterijbestuurders kregen voornamelijk de kwesties op hun bord waarin partijen geen overeenstemming met elkaar wisten te bereiken.

Hoe vaak buurtheren betrokken waren bij conflicten tussen burenen is moeilijk na te gaan. Ze hebben geen aparte 'kwestieboeken' of iets dergelijks nagelaten. Van twee buurten zijn wel zeventiende-eeuwse kasboeken overgeleverd. Slechts in één register staan boetes vermeld die mogelijk te maken hebben met geschillen waarin een buurtheer gerechtigd was om op te treden. Dit kan er op duiden dat heren van de gebuurten, net zoals zeventiende- en achttiende-eeuwse beschrijvingen suggereren, ruziënde burenen met grote regelmaat wisten te verzoenen. Het opleggen van boetes was dan niet nodig om de orde te handhaven. Maar het is evengoed mogelijk dat Leidenaren bij kwesties hun buurtheren regelmatig passeerden. De schaarse gegevens uit notariële attestaties lijken dit te bevestigen. Burenen mobiliseerden hun heer pas als ze het onder-

ling niet meer afkonden. Ze zagen hem bovendien niet als poortwachter aan het begin van het gerechtelijk systeem, maar slechts als één van vele opties die ze hadden om met hun conflict om te gaan.

9.2.2. Forum shopping

Wanneer alle onderzochte kwesties nader worden geanalyseerd, valt op dat veruit de meeste zaken waarvoor de verschillende rechtbanken gemobiliseerd werden financieel-administratief van aard waren. Dat is niet vreemd gezien de inrichting van de vroegmoderne economie. Veel mensen leefden op de pof. Schuldeisers stonden vaak zelf ook weer bij anderen in het krijt. Een slecht betalende debiteur kon zodoende een domino-effect teweegbrengen. Maar een crediteur kon niet zomaar de volledige schuld bij zijn afnemer opeisen. Het gevaar was groot dat de debiteur aan de grond raakte en niets meer kon kopen. Schuldeisers stelden zich daarom aanvankelijk meestal coulant op. De problemen begonnen wanneer zij zelf in financiële moeilijkheden kwamen. De rechtbank kon dan uitkomst bieden door een betalingsregeling te ontwerpen. De vredemakers waren in dit opzicht het aantrekkelijkst door de snelle procedures en de relatief lage kosten. Het forum kon de debiteur, mits deze zijn schuld erkende, uitstel van betaling verlenen of toestemming geven om de achterstand in termijnen weg te werken. De lage rechtbank deed dat zelfs bij bedragen die boven de vastgestelde limiet lagen. Ook de civiele vierschaar handelde financiële kwesties in relatief korte tijd af. Dit duidt er op dat de betreffende geschillen weinig complex waren en eenvoudig bewijsbaar met het kasboek in de hand. Naar verhouding volgden ook weinig appels na een gerechtelijk vonnis in een schuldenzaak. Wel valt op dat hoe hoger de bedragen, hoe minder de rechtbank geneigd was om een genereuze betalingsregeling op te leggen. De vierschaar was het minst scheutig met het verlenen van betalingsuitstel.

Het college van vredemakers kreeg ook voor het overige hoofdzakelijk kwesties voorgelegd die snel waren af te handelen. Op het gebied van de 'persoonlijke levenswandel' ging het vooral om beledigingen en ruzies. Deze maken ruim tachtig procent uit van de betreffende rubriek. De snelheid van het college was bij deze kwesties op-

Tabel 9.2 Verhouding tussen het aantal zaken in de rubrieken 'Persoonlijke levenswandel', 'Huwelijk en Zedelijkheid' en 'Contracten en afspraken' in de vredemakersboeken (1664), de dingboeken van grote zaken (1664-1668) en notariële protocollen (1664-1668), uitgedrukt in procenten. Tussen haakjes de percentages van de verschillende rubrieken in de dingboeken van grote zaken zónder de vrijwillige rechtspraak.

Rubriek	Leidse rechtbanken		Notariaat
	Col. v. vredemakers	Civ. vierschaar	Notariële attestaties
Persoonlijke levenswandel	13	2 (3)	26
Huwelijk en zedelijkheid	<1	4 (5)	6
Contracten en afspraken	87	94 (92)	34
Overig	0	0 (0)	34

nieuw doorslaggevend. Het was voor gedupeerden, die de daders vaak in het dagelijks leven voortdurend tegenkwamen, zaak om de verhoudingen zo snel mogelijk weer te normaliseren. Over het algemeen gebeurde dit onderhands, bijvoorbeeld in de kroeg. Maar wanneer dat niet lukte, was het mobiliseren van de vredemakers een volgend middel. Een proces kon voldoende indruk maken op de gedaagden om hen te laten inbinden en, in het geval van beledigingen, de gewraakte woorden te doen terugnemen. Bij weigering liepen ze bovendien risico op een geldboete. De vredemakers wisten in tachtig procent van de identificeerbare beledigingszaken een verzoening te bereiken.⁴ Dit in tegenstelling tot de civiele vierschaar. Deze rechtbank boog zich in 1664 over nog geen vijf procent van het aantal beledigingen dat bij de vredemakers aanhangig was gemaakt, terwijl processen wegens 'twist' helemaal weinig voorkwamen in de dingboeken. De meeste partijen eisten bij een belediging ten overstaan van de vierschaar meer dan alleen een welgemeend excuus. Ze waren zo diep gekwetst dat alleen een forse financiële compensatie in aanmerking kwam om hun eer te herstellen. De geëiste bedragen lagen doorgaans ver boven de ondergrens van de grote zaken. Maar tot een vonnis kwam de schepensbank in geen van de gevallen. Vermoedelijk zijn veel kwesties onderhands opgelost.

Wie beledigd werd kon ook een notaris inschakelen. De vier onderzochte notarissen tekenden tussen 1664 en 1668 bijna zeventig attestaties op wegens beledigingen. Gedupeerden lieten getuigen de gewraakte beschimpingen uitgebreid beschrijven. De rol van de rekwirant werd daarbij zo passief mogelijk voorgesteld. Dat hij of zij op een of andere manier aanleiding had gegeven voor de scheldpartij of misschien wel wat had teruggeroepen, lieten de getuigen weg. In alles waren de attestaties erop gericht om de omgeving – en eventueel ook de rechtbank – te overtuigen van de onschuld van de rekwirant. Het was echter evengoed mogelijk dat de opponent zelf een notaris inschakelde om zijn of haar versie van het gebeuren te laten optekenen. Dat resulteerde een enkele keer in een serie attestaties over en weer. Blevende partijen bij hun zaak, dan kon het tot een proces komen, maar dit gebeurde opvallend weinig. Van de genoemde beledigingszaken konden er maar twee later in de registers van de rechtbanken worden teruggevonden.

Voor het afhandelen van burenkwesties konden partijen in totaal bij vier fora terecht. Dat is opmerkelijk omdat al in 1583 een aparte instelling in het leven was geroepen dat zich exclusief moest bezighouden met het verzoenen van problemen die te maken hadden met het burensrecht. Het stadsbestuur bepaalde zelfs nadrukkelijk dat het college van vredemakers zich niet op dit specifieke terrein mocht begeven. Toch kregen de vredemakers in 1664 vrijwel evenveel burenkwesties voorgelegd als de speciale commissie van schepensmeesters, namelijk vijftien tegen zestien. De civiele vierschaar behandelde in hetzelfde jaar negen zaken, alle in eerste aanleg. De bestudeerde notarissen tenslotte tekenden in 1664 drie attestaties op in verband met burenkwesties. Ook bij deze zaken kwam de commissie er niet aan te pas. De burens bestuursorganen zelf waar ze hun kwesties aanhangig maakten. Op grond waarvan ze hun keuze maakten, is

⁴ Veertig procent van de zaken in het vredemakersboek bleef zonder vonnis en bevat geen omschrijving van de betreffende kwestie. Het is niet te zeggen hoeveel beledigingszaken hierachter schuil gaan.

lastig uit te maken bij gebrek aan gegevens. Het vredemakerscollege was financieel aantrekkelijker en hield vaker zitting. Bovendien kwam het niet ter plaatse om het probleem te inspecteren. Het was daarmee een geschikt forum voor minder complexe zaken of een snelle verwijzing naar rooimeesters die vervolgens – buiten de rechtbank om – konden arbitreren. De schepenmeesters voor burenkwesties lijken het meest bij ernstige overlast te zijn ingeschakeld en dan vooral door de meer gegoede Leidenaren. De civiele vierschaar en het notariaat werden vaker gemobiliseerd wanneer bepaalde rechten ter discussie werden gesteld. De schepenbank baseerde zijn oordeel dan hoofdzakelijk op documenten en verklaringen die de partijen zelf aandroegen. Slechts in een klein aantal zaken verlieten rechters het Leidse raadhuis voor een zelfondernomen onderzoek op locatie.

Notariële attestaties werden veelvuldig gebruikt om een oplossing te forceren bij erfeniskwesties. De verdeling van nalatenschappen verliep niet altijd even soepel. Daarbij maakte het niet veel uit of er wel of geen testament voorhanden was. Erfgenamen die meenden dat ze ten onrechte buiten de nalatenschap werden gehouden, moesten hun verwantschap met de erfflater kunnen aantonen. Ook mensen die anderszins meenden recht te hebben op een deel van de erfenis, dienden hun claim te onderbouwen. Attestaties waren voor dit doel zeer geschikt. De rekwiranten zetten daarmee tegelijk de boedelbeheerders onder druk om toe te geven, want de getuigenverklaringen waren eventueel bruikbaar als bewijsvoering in een rechtszaak. Belanghebbenden konden echter ook direct de civiele vierschaar inschakelen. De uitvoerige rolprocedure bood goede mogelijkheden om een aanspraak toe te lichten en te onderbouwen. De erfeniskwesties in de vredemakersboeken bestonden waarschijnlijk uit onderdelen van het probleem, die eenvoudiger te beoordelen waren. De lage rechtbank moest bijvoorbeeld een oordeel vellen wanneer erkende erfgenamen een boedelscheiding wensten en de boedelhouders deze tegenhield. Overigens is het aantal erfeniskwesties in de registers van de vierschaar en de vredemakers beduidend lager dan in de notariële protocollen. Familieleden stapten niet graag naar de rechter met onderlinge moeilijkheden.

Bij problemen in de categorie ‘huwelijk en zedelijkheid’ maakten partijen het meest gebruik van het notariaat en de civiele schepenbank. De (voor)rechtelijke kwesties waren doorgaans complex en de bewijsvoering luisterde nauw. Opvallend is dat ruim dertig procent van de rekwiranten na de notaris alsnog naar de rechter stapte. Zij hadden geprobeerd om de moeilijkheden zoveel mogelijk buiten de vierschaar te houden. Maar de problemen bleken hardnekkig. Op het gebied van ‘huwelijk en zedelijkheid’ was de oplossing dan vaak alleen nog bij de vierschaar te verkrijgen. Zo kon dit forum verwekkers van buitenechtelijke kinderen dwingen tot het betalen van een behoorlijke compensatie voor de defloratie, de kraamkosten en de opvoeding. Daarnaast was de schepenbank het aangewezen adres voor scheidingen van tafel en bed en echtscheidingen. Een beëindiging van de samenwoning was ook wel onderhands te regelen, maar een officiële separatie had als voordeel dat een vrouw het beheer over haar eigen goederen kon terugkrijgen. Om voor een scheiding van tafel en bed in aanmerking te komen, moest worden aangetoond dat er een onverzoenbare haat bestond tussen beide echtelieden of dat sprake was van mishandeling. Voor een echtscheiding waren overspel en kwaadwillige verlaten de enige geldige redenen. Beide delicten konden op zich

ook aanleiding geven tot een crimineel proces, maar dat gebeurde nauwelijks. Het ging eisers in de dingboeken niet om bestraffing. Zij wilden alleen de ander als schuldige erkend zien om zo het huwelijk officieel te laten ontbinden.

Tabel 9.3 Verhouding tussen geschilbeslechting en het bestraffen van overtredingen tussen de besturen van het glazenmakersgilde (161-1668), chirurgijngilde (1682-1699), apothekersgilde (1719-1750) en doodbiddersgilde (1682-1743), de lakennering (1665-1668) en de schutterij (1664-1668), uitgedrukt in procenten.

Forumactiviteit	Glazennm.	Chirurg.	Apoth.	Bidders	Lak.nering	schutterij
Geschilbeslechting	26	90	24	0	74	20
Bestraffing	73	6	72	89	13	79
Onbekend	0	4	4	11	13	1

De Leidse gilden hadden het, met uitzondering van de chirurgijns, drukker met het handhaven van de gildenregels en het berechten van overtredingen dan met het beslechten van geschillen. De corporatiebesturen waren daar ook primair voor aangesteld. Ze moesten toezien op naleving van de kwaliteitsnormen en de concurrentie indammen. Daar hing de bestaanszekerheid van de leden vanaf. Ook bewaakten de bestuurders de opleidingen. Wie de regels aan zijn laars lapte, bracht zijn collega's in de problemen. Overtreders werden daarom nogal eens door hun vakbroeders bij het bestuur aangegeven. Het duidelijkst zichtbaar was dat bij de doodbidders, waar leden die teveel werk aannamen broodroof pleegden, gezien de vele aanbieders op de uitvaartmarkt in Leiden. Ook niet-aangesloten beroepsgenoten konden voor concurrentie zorgen. Gilden pakten hen aan door óf zelf een oordeel over ze te vellen óf het stadsbestuur om ingrijpen te vragen. Het apothekersgilde had verder een eigen visitatiecommissie die controleerde of leden hun winkelvoorraad wel op orde hadden. De inspecties waren streng. Overtredingen konden gevolgen hebben voor de goede naam van het hele gilde. Apothekers die vaak de fout ingingen werden aangegeven bij de burgemeesters van Leiden waarna een tijdelijke sluiting van de winkel volgde.

De geschillen die bij de Leidse gildenbesturen aanhangig werden gemaakt, hadden – net als bij de gerechtelijke instellingen – hoofdzakelijk betrekking op achterstallige betalingen van klanten. Helaas kunnen patronen van *forum shopping* maar bij vier gilden worden onderzocht. Bovendien zijn van drie van deze corporaties geen kwestieboeken beschikbaar voor de periode 1664-1668. Alleen wanneer de gildenregisters zelf verwijzen naar eerdere of latere gerechtelijke uitspraken is het mogelijk om iets te zeggen over de strategische keuzen van de geschilvoerende partijen. In het kwestieboek van de chirurgijns is dat in de helft van de schuldenzaken het geval. De betrokken chirurgijns hadden eerst het college van vredemakers gemobiliseerd om klanten tot betaling te dwingen. Deze rechtbank vergaderde vaker dan het eigen *collegium chirurgicum* en kostte minder geld. Aan de keuze voor de vredemakers kunnen dus prangende betalingsproblemen ten grondslag hebben gelegen. Maar in de zaken die in het kwestieboek zijn beland was meer aan de hand. De betrokken patiënten weigerden betaling omdat ze de

claim van de chirurgijns ter discussie stelden. Voor de vredemakers waren zulke kwesties doorgaans te ingewikkeld. Zij verwezen de geschilvoerende partijen daarom naar het gildenbestuur. Uiteindelijk besliste het *collegium chirurgicum* in verreweg de meeste renvoeien in het voordeel van de patiënt. Eenzelfde patroon valt ook waar te nemen in de notulen van het apothekersgilde. Beide corporaties hadden er belang bij om gemaakte fouten te corrigeren en de goede naam van het gilde te behouden.

Moeilijkheden in de meer immateriële sfeer, zoals beledigingen, kwamen nauwelijks voor in de kwestieboeken van de onderzochte gilden. Alleen in de notulen van het *collegium pharmaceuticum* kon één officiële spijtbetuiging of *amende honorable* worden teruggevonden. Het ging om een apotheker die leden van het gildenbestuur had beledigd bij een controle van zijn winkel. Vakbroeders lijken voor onderlinge onenigheden zelden naar hun deken en hoofdmanen te zijn gestapt. In de kwestieboeken van de glazenmakers, chirurgijns en de apothekers kunnen maar een handjevol van dergelijke geschillen worden gevonden. Gildencolleges fungeerden evenmin als 'arbitragecommissies' voor klanten. Voor klachten waren weer andere kanalen beschikbaar, zoals onderhandse regelingen, notariële attestaties en, in mindere mate, de stedelijke rechtbanken.

Lakenproducenten kwamen vooral met schuldenkwesties naar de gouverneurs en superintendenten van hun nering. De bestuurders controleerden de claims en ontwierpen waar nodig betalingsregelingen. Voor de textielsector was dat van groot belang. Wie zijn schulden niet kon betalen of de huur van machines niet kon opbrengen, bracht vaak weer collega-producenten in moeilijkheden. De meeste crediteuren kregen daarom een nieuwe betalingstermijn of een speciale afbetalingsregeling. Overigens maakten schuldeisers ook bij het college van vredemakers veel textiel-gerelateerde schulden aanhangig. Gezien de hogere vergaderfrequentie van de vredemakers ging het vermoedelijk om kwesties die geen uitstel konden verdragen. Wanneer de zaak te ingewikkeld was, verwees de lage rechtbank de geschilvoerende partijen door naar het bestuur van de betreffende nering. Buiten achterstallige betalingen kreeg het neringbestuur van de lakenhal vrijwel geen geschillen voorgelegd. Wel oordeelde het regelmatig over schendingen van de reglementen die werden ingebracht door de baljuw van de lakenhal. De baljuw had als taak om vergrijpen te constateren en te bestraffen. Wanneer overtreders de vastgestelde boete weigerden te betalen, dagvaardde hij de lakenproducent in kwestie voor de gouverneurs en superintendenten. Die beoordeelden vervolgens de rechtmatigheid van de opgelegde sanctie. De overtreder kwam echter niet altijd opdagen. Aangezien verstekzaken nauwelijks in de boeken terugkeerden, mag worden geconcludeerd dat de betreffende gedaagde alsnog inbond en de boete, buiten het neringbestuur om, heeft betaald.

Het schutterijbestuur combineerde net als dat van de gilden en lakennering geschilbeslechting met het berechten van overtredingen. De handhaving van de reglementen stond voorop. Bijna tachtig procent van de rechtsprekende activiteiten van de deken en hoofdmanen had betrekking op het bestraffen van incidenten tijdens de wachtdiensten. De overtredingen werden aanhangig gemaakt door de wachtmeester. Het is niet duidelijk hoe vaak hij wangedrag door de vingers zag of beboette zonder dit aan het schutterijbestuur te melden. De overtredingen die door de deken en hoofd-

mannen werden besproken waren in ieder geval ernstig en hadden tot verstoringen van de openbare orde geleid, zoals het ongeoorloofd schieten tijdens de wachtdienst. Maar ook afwijkend gedrag waar de reglementen geen straf op stelden, werd door de wachmeester aangebracht, zoals beledigingen of knokpartijen. Schutters zelf daagden elkaar zelden voor de deken en hoofdmannen. De bestuurders legden bij wangedrag steevast een boete op, afhankelijk van de ernst van het vergrijp en de status van de gedupeerde. Ze streefden alleen naar verzoening wanneer een ruzie het hele rot of de schutterij zelf aanging.

De bestudeerde kerkenraden verschilden onderling sterk op het gebied van de tuchtuitoefening. De opzichters van de grootste kerk, de Nederduitse gereformeerde, hielden zich vooral bezig met misstappen van leden op het gebied van 'huwelijk en zedelijkheid'. Een van de redenen hiervoor is dat de kerk, zoals al is aangegeven, aan de leiband van de overheid liep. Het Leidse stadsbestuur vond dat de kerkenraad zich niet teveel met het maatschappelijk gedrag van haar leden mocht bemoeien. Een al te strenge tucht botste met het ideaal van de publieke kerk. Alleen aan overtredingen van de huwelijksregels en voorechtelijke seksualiteit tilden de kerk en de overheid meestal even zwaar, zij het vanuit andere motieven. Ook kwamen problemen op het gebied van 'huwelijk en zedelijkheid' sneller aan het licht tijdens huisbezoeken dan andere categorieën misstappen. En juist van die gesprekken moest de Nederduitse gereformeerde kerkenraad het hebben. Bij de kleinere Waalse kerk en de Vlaamse doopsgezinde gemeente hielden huwelijkskwesties en andere maatschappelijk wangedrag elkaar in evenwicht. De leden van deze geloofsgemeenschappen brachten hun besturen vaak zelf op de hoogte van eigen zonden of die van anderen. Beide gemeenten kenden nauwelijks inmenging van het stadsbestuur, waardoor ze meer ruimte hadden om zich met openbare zonden te bemoeien. Ook vormden ze relatief hechte gemeenschappen, waardoor de effecten van de tucht mogelijk ook groter waren dan bij de Nederduitse gereformeerde kerk. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat er onvoldoende zicht is op de omvang van de stille tucht in de betrokken gemeenten.

Voor alle bestudeerde denominaties geldt dat de tucht nauwelijks overlapt met de geschillen die voor de stedelijke rechtbanken aanhangig werden gemaakt. Het lijkt er

Tabel 9.4 Vergelijking van het aantal tuchtgevallen in de Waalse en Nederduitse gereformeerde kerk in Leiden (1664-1668) en de in de Vlaamse doopsgezinde gemeente behandelde zaken (1662-1668), uitgedrukt in procenten, met tussen haakjes de percentages exclusief de onbekende zaken.

Categorie	Nederd.-geref. Kerk	Waalse kerk	Vlaamse doopsg. Gemeente
	%	%	%
Leerstellige zaken	16 (17)	12 (15)	17
Huwelijk en zedelijkheid	64 (70)	35 (44)	39
Persoonlijke levenswandel	12 (13)	33 (42)	43
Niet nader bekend	9 (nvt)	20 (nvt)	0

dus op dat leden van de kerken misstappen zoveel mogelijk in eigen kring probeerden op te lossen. Daarbij hadden ze primair de zuiverheid van de avondmaalsgemeenschap op het oog. Rechtszaken moesten dan ook zoveel mogelijk worden vermeden. Het voorbeeld van Anne l'Eschevin en Louis de Sélandre laat dat ook zien. Pas toen de situatie onhoudbaar werd en Louis onvoldoende onder de indruk leek van de censuurmaatregel, kwam de overheid in beeld. De kerkenraad was zelfs de eerste die het stadsbestuur in seinde. Naast de zaak van Anne en Louis kunnen maar vier andere tuchtzaken in de registers van de andere bestudeerde fora worden teruggevonden. Het gaat om drie Waalse tuchtzaken en één van de Nederduitse gereformeerde kerk, wegens respectievelijk belediging, echtelijke mishandeling, uitgave van een ketters boek en opnieuw echtelijke mishandeling. De eerste drie gevallen werden het eerst besproken in de kerkenraad. De predikanten en ouderlingen kwamen daarna zelf met het voorstel om de kwestie ook aan een wereldlijke rechtbank voor te leggen. Alleen in het laatste geval hebben de betrokkenen de kerkenraad genegeerd. Dit kwam hen te staan op een afhouding van het avondmaal. Hoe vaak geschilvoerende partijen te maken kregen met stille tucht is niet na te gaan.

9.2.3 Forum hopping

Alles bij elkaar genomen hebben zeker vijf gerechtelijke en buitengerechtelijke instellingen zich beziggehouden met de huwelijksproblemen van Anne l'Eschevin en Louis de Sélandre. Het is de vraag in hoeverre dat gebruikelijk was. Wanneer de bestudeerde databanken aan elkaar worden gekoppeld, lijkt het mobiliseren van meerdere fora voor één zaak veeleer een zeldzaamheid te zijn geweest. In 1664 kon bijna achtennegentig procent van de zaken maar bij één instelling worden aangetroffen. Hierbij moeten echter enkele kanttekeningen worden geplaatst. Zo zijn niet alle notarissen bestudeerd, waardoor attestaties van partijen die in een civiel proces verwickeld raakten onopgemerkt kunnen zijn gebleven. Ook valt de overlap met gildenkwesties en de meeste neringen niet na te gaan en is onbekend hoe vaak partijen hun zaak aan buurtheren hebben voorgelegd. Verder moet rekening worden gehouden met stille tucht, bijvoorbeeld ten aanzien van kerkelijke lidmaten die, tegen de normen in, een proces voor de wereldlijke rechtbank waren begonnen. Het belangrijkste is echter dat veel eisers de uitspraak van bijvoorbeeld de vredemakers of de vierschaar niet afwachtten, maar hun proces op een zeker moment staakten. Zij kozen meestal voor een beëindiging van het geschil buiten de rechter om, eventueel met behulp van eigen gekozen bemiddelaars. Een afgebroken zaak kan dus wijzen op *forum hopping*, d.w.z. het inschakelen van meerdere fora – in dit geval buitengerechtelijke tussenpersonen of scheidslieden. Het is ook mogelijk dat een aantal zaken zich vanzelf heeft opgelost.

De registers van de verschillende instellingen bevatten in 1664 honderdeenentwintig zaken die bij meerdere fora aanhangig zijn gemaakt. Bijna negentig procent daarvan kwam voor bij twee instellingen. De meest voorkomende combinatie werd gevormd door het college van vredemakers en de civiele vierschaar. Deze twee fora maakten samen tachtig procent uit van alle gevallen waarin twee instellingen werden

gemobiliseerd. Alleen bij beledigingen stapten partijen iets vaker eerst naar de notaris alvorens de vredemakers in te schakelen. Dat is opvallend, omdat notariële attestaties vooral werden opgetekend met het oog op een eventueel proces voor de vierschaar. Mogelijk kozen de rekwiranten in deze zaken uiteindelijk toch voor het vredemakerscollege in verband met de snelheid en de relatief lage kosten. Tien procent van de honderdeenentwintig zaken kon in de registers van drie fora worden gevonden. Hier was geen sprake van dominantie van één bepaalde combinatie. Eenderde van de betrokken partijen mobiliseerde achtereenvolgens de vredemakers, het notariaat en de civiele vierschaar. Het laten optekenen van een notariële getuigenverklaring was bedoeld om een rolprocedure te voorkomen. Nog eens eenderde stapte, na de vredemakers, pas tijdens het proces voor de vierschaar naar de notaris. De attestaties hadden in deze gevallen de functie van bewijsvoering achteraf. Het inschakelen van vier fora was helemaal zeldzaam in 1664. Slechts één keer kon de combinatie worden gevonden van de Waalse kerk, het notariaat, de vredemakers en de civiele vierschaar.

Daarnaast kwamen partijen met de rechters tweehonderdzevenentachtig keer een verwijzing naar arbiters overeen. De betrokkenen beloofden dan om zich bij de uitspraak van de scheidsmannen neer te leggen. De arbiters kregen vervolgens opdracht om de partijen te horen en een oplossing op te leggen. De beslissing moest uiteindelijk nog ter bekrachtiging aan de rechtbank worden voorgelegd, maar in de praktijk gebeurde dit zelden. Geschilvoerende partijen kozen meestal voor externe arbiters. Vooral juridische specialisten zoals advocaten, procureurs en notarissen waren populair. Ook vertrouwden ze hun zaak toe aan vertegenwoordigers van het vakgebied waar het geschil betrekking op had, zoals gildenbesturen of de gouverneurs en superintendanten van een van de neringen. Bij burenkwesties was een verwijzing naar rooimeesters gebruikelijk. Een enkele keer, in drie procent van de gevallen, werden partijen gerenoveerd naar hun buurtheer. Twee procent van de arbitrage namen de rechters zelf op zich.

Uit tabel 9.5 blijkt dat partijen, in verhouding tot de totale omvang van de genoemde rubrieken, voornamelijk meerdere fora mobiliseerden bij kwesties op het gebied van huwelijk en zedelijkheid. Dat wekt weinig verbazing gezien de ernst en de

Tabel 9.5 Nadere onderverdeling van de zaken die in 1664 bij meerdere fora aanhangig zijn gemaakt (notariaat, schutterij, lakenering, kerkenraden, vredemakers en civiele vierschaar), eveneens weergegeven in percentages van de totale omvang van de rubrieken in 1664 (resp. N* en %*).

Rubriek	Meerdere fora		Arbitrage ⁵		Totale omvang	
	N	%	N	%	N*	%*
Leerstellige zaken	0	0	0	0	8	0
Persoonlijke levenswandel	11	9	1	1	326	4
Huwelijk en zedelijkheid	7	6	0	0	53	13
Contracten en afspraken	103	86	113	99	2283	9
Totaal	121	100	114	100	2670	N.v.t.

⁵ Bij gebrek aan gegevens kunnen 173 zaken niet nader worden gerubriceerd.

complexiteit van de geschillen in deze categorie. Voor het aanspannen van een proces voor de civiele vierschaar waren goede bewijsmiddelen onontbeerlijk. Vandaar dat eisers in twee gevallen van echtelijke mishandeling en twee vaderschapsacties eerst een notariële akte lieten optekenen, alvorens een procedure voor de vierschaar te beginnen. In één geval van echtelijke mishandeling stapten de betrokken eisers tussendoor ook nog naar het college van vredemakers. Verder was een conflict vanwege het schutten van huwelijkse geboden tweemaal aanleiding om meerdere fora te mobiliseren. Hierbij schakelde een van de eisers eerst de notaris in, alvorens een rechtszaak voor de vierschaar te beginnen; de andere maakte de kwestie eerst aanhangig bij het college van vredemakers en startte daarna een rolprocedure. Eén overspelzaak was aanleiding voor zowel een crimineel als een civiel proces. Hierbij was de schout de eiser. De vierschaar behandelde beide zaken op dezelfde dag, in vrijwel dezelfde bewoordingen. Het vonnis staat alleen in de criminele vonnisboeken. Het is niet duidelijk waarom deze zaak civiel en strafrechtelijk is vervolgd en waarom de vrouw van de gedaagde niet als eiser optrad voor de civiele schepenbank.

In absolute zin hebben partijen de meeste instellingen ingezet bij schuldenkwesties. In 1664 stapten ze honderddertien keer naar twee fora, arbitrage meegerekend, en vijftientig keer zelfs naar drie. Vierenveertig procent van de betreffende partijen kreeg van het college van vredemakers een verwijzing naar arbiters. De rest was na het proces voor de vredemakers in beroep gegaan bij de civiele vierschaar. Acht procent hiervan kwam voor de schepenbank alsnog een arbitragepoging overeen. Er zijn aanwijzingen dat eisers die na het proces voor de vredemakers beroep aantekenden, tegelijk de vordering tegen hun debiteur veranderden. Helaas is de eis maar in veertien zaken zowel vermeld in de vredemakersboeken als in de dingboeken van grote zaken. In drie gevallen bleef de vordering exact gelijk, acht keer verhoogde de eiser het bedrag – met gemiddeld honderdvijfenzestig gulden – en drie keer werd de eis verlaagd. De gemiddelde daling overtrof overigens de stijging, maar dat komt omdat in één zaak een bedrag van tweeduizend gulden in hoger beroep werd teruggebracht tot duizend gulden.

9.3 Geschilvoerende partijen

9.3.1 Sociaal-economische achtergronden

Veruit de meeste geschilvoerende partijen kunnen worden gerekend tot de Leidse middenklasse van zelfstandige ambachtslieden, handelaren en winkeliers. Enige voorzichtigheid is echter geboden, omdat in de periode 1664-1668 maar van veertig procent van de eisers en zestien procent van de gedaagden een beroep bekend is. Bovendien bestaat de groep eisers voor dertig procent uit procureurs die namens een onbekende ander optraden. Toch is het onwaarschijnlijk dat de klerken van de verschillende fora systematisch specifieke beroepsgroepen verzuimden te noemen. Hoe het ook zij, hand- en loonarbeiders, zeelieden, soldaten en andere loonafhankelijken, laat staan bedeeden en bezitslozen komen niet of nauwelijks voor in de registers van de geschilbeslechtingen.

stellingen. Zij hadden geen geld voor het voeren van processen. Daarnaast beschikten ze over onvoldoende overzicht om de beschikbare fora te mobiliseren, wat ook is te zien aan het geringe aantal pro-deoprocessen. De stedelijke elite, tot slot, is niet in alle registers even goed vertegenwoordigd. Van notariële attestaties maakten de leden van deze groep nauwelijks gebruik. Ook in de vredemakersboeken staan weinig hooggeplaatste Leidenaren genoteerd. Mogelijk gaan zij schuil achter de vele namen van procureurs.

Het grote aandeel van zelfstandige ambachtslieden en handelaren in de bestudeerde registers is verklaarbaar door hun sleutelrol in de vroegmoderne economie en hun kwetsbaarheid voor wanbetalers. Voor hen was het inschakelen van bijvoorbeeld het college van vredemakers een goede manier om met debiteuren een betalingsregeling overeen te komen. Met name handelaren en winkeliers maakten daar gebruik van. Hun aandeel was bijna twee keer zo hoog als dat van neringdoenden. Verder waren ambachtslieden en winkelhouders voor hun klandizie hoofdzakelijk afhankelijk van de buurt en daarmee van hun reputatie onder buurtbewoners. Ze waren daarom bereid om ver te gaan bij het verdedigen van hun goede naam. Maar juist ook voor deze groepen was het noodzakelijk om de tegenpartij niet te zeer van zich te vervreemden en het op een gerechtelijk vonnis te laten uitlopen. Veel eisers moesten ook na het conflict met de opponent verder, in de buurt, kerk of zakelijke relatie. Een vonnis kon ontwrichtend werken. Bovendien was de uitkomst van een gerechtelijke procedure altijd onzeker. Dit verklaart voor een belangrijk deel de vele afgebroken zaken in de boeken van de vredemakers en de civiele vierschaar.

Tabel 9.6 De beroepsstructuur van eisers (N=2786) en gedaagden (N=1149) voor de Leidse geschilbeslechting fora in de periode 1664-1668, uitgedrukt in percentages en vergeleken met gegevens uit de belastingcohorten van 1674.

Sector	Eisers	Gedaagden	Situatie 1674
Vrij	36	11	7
Handel en verkeer	21	22	30
Nijverheid	19	38	33
Textiel	12	18	19
Overheid	5	1	2
Diensten	1	3	4
Landbouw	<1	1	2
Overig	6	6	3
Totaal	100	100	100

Bron situatie 1674: Peltjes, Leidse Lasten.

Wanneer de beroepsgroepen worden verdeeld over sectoren – de geschilvoerende partijen uit de veelal achttiende-eeuwse gildenregisters niet meegerekend – blijkt de aangetroffen stratificatie hier en daar kleine verschillen te vertonen met het algemene beeld in Leiden. Zo is de vrije sector oververtegenwoordigd in de periode 1664-1668. Dit kan worden toegeschreven aan de eerder genoemde inzet van procureurs voor het college van

vredemakers. Deze procesvertegenwoordigers werden mogelijk vooral ingeschakeld door lieden uit nijverheids-, textiel- en handelskringen, die onder de eisers naar verhouding minder vaak voorkwamen. Zij daagden vooral neringdoenden. De opvallende omvang van de overheidssector onder de eisers komt op het conto van de substituut-schouten en dienaren van justitie die kleine vergrijpen door de vredemakers lieten berechten.

9.3.2 Man/vrouw-verhoudingen

Veruit de meeste eisers en gedaagden waren mannen. Gemiddeld bedroeg het mannelijk overwicht drieëntachtig procent, zowel onder de eisers als de gedaagden. Mannen waren formeel de enigen die zelfstandig processen mochten voeren. Vrouwen dienden, vrijgezel, getrouwd of weduwe, een voogd in te schakelen die namens hen voor de rechtbank optrad. Maar in de praktijk gebeurde dit zelden. Veel alleenstaande vrouwen spanden zonder hulp een proces aan voor het college van vredemakers. Ook lieten ze op eigen titel notariële getuigenverklaringen optekenen. Met name zaken op het gebied van huwelijk en zedelijkheid kende een bovengemiddeld aantal vrouwelijke eisers. De vrouwen stelden zich te weer tegen mannen om van hen de kraamkosten en de opvoeding van buitenechtelijke kinderen vergoed te krijgen. Ook bij echtelijke problemen schroomden de vrouwen niet om hun man – normaal gesproken hun vaste voogd – voor de rechter te dagen. Het hoge aandeel mannen in de verschillende registers moet daarom veeleer worden toegeschreven aan de dominantie van financiële geschillen. Deze problemen hadden gevolgen voor het hele huishouden, waardoor het logisch was dat, gezien de toenmalige normen, de man zijn gezin vertegenwoordigde voor de rechtbank. Mannen administreerden de goederen van het huishouden, sloten contracten en beheerden de boedel. De vrouwen die debiteuren of huurders voor de rechter sleepten, waren doorgaans weduwe.

Tabel 9.7 laat enkele afwijkingen zien van het hierboven geschetste patroon. Zo is het aantal mannen dat een zaak aanspande bij het college van vredemakers op het gebied van de persoonlijke levenswandel naar verhouding klein. Dit komt door het hoge

Tabel 9.7 Het percentage mannen (M) en vrouwen (V) onder eisers (E) en gedaagden (G) in de rubrieken kerkelijke zaken, persoonlijke levenswandel, huwelijk en zedelijkheid en afspraken en contracten (1664; 1664-1668).

Forum	Kerkelijke zaken		Persoonl. levensw.				Huwe. & Zedelijkh.				Afspraken & contr.					
	E	G	E	G	E	G	E	G	E	G	E	G				
	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V	M	V		
Vredem.	-	-	-	-	52	48	51	49	57	43	43	57	83	17	85	15
Vierschaar	-	-	-	-	93	7	85	15	52	48	68	32	86	14	88	12
Notaris	-	-	-	-	76	24	79	21	39	61	68	32	77	23	82	18
Burenkw.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	84	16	97	3
NDGeref	-	-	70	30	-	-	75	25	-	-	39	61	-	-	-	-
Waalse k.	-	-	48	52	-	-	79	21	-	-	57	43	-	-	-	-
Doopsgez.	-	-	100	0	-	-	53	47	-	-	33	66	-	-	-	-

aandeel beledigingszaken. Deze werden in ongeveer de helft van de gevallen door vrouwen aanhangig gemaakt. Vermoedelijk waren de meeste van hen ongehuwd. Zij moesten zich verdedigen tegen opmerkingen over hun seksuele moraal, die overigens vaak door andere vrouwen werden gemaakt. Ook in de notulen van de verschillende kerkelijke instellingen is de dominantie van mannen kleiner. Met name op het gebied van huwelijk en zedelijkheid kregen vrouwen eerder te maken met tucht. De Nederlandse gereformeerde kerkenraad was erg gespist op voorechtelijke seksualiteit, wat bij vrouwen eerder opviel. De opzichters van de Waalse kerk werden vaker geconfronteerd met problemen binnen het huwelijk. Daarnaast trad de Waalse kerk op bij geloofsafval, bijvoorbeeld wanneer vrouwen het katholieke geloof van hun echtgenoten aannamen. De afvalligen pleegden verraad aan de gemeenschap en richtten hun eigen ziel te gronde. De dienaarschap van de doopsgezinde gemeenschap tilde om dezelfde redenen zwaar aan huwelijken buiten de eigen groep.

De mannelijke dominantie was het grootst in de kwestieboeken van de gilden, de lakennering en de schutterij. Bij de schutterij was het aandeel mannen honderd procent, bij de gilden en de lakennering was dat respectievelijk tweeënnegentig en zevenentachtig procent. De schutterij was zonder meer een mannenbolwerk. Tot op zekere hoogte gold dat ook voor de gilden. Toch stonden ook vrouwen op de ledenlijsten van gilden, zij het niet bij alle bestudeerde corporaties. Ook konden bijvoorbeeld weduwen van apothekers en chirurgijns het werk van hun overleden echtgenoot voortzetten. Ze moesten dan wel een goed opgeleide meesterknecht in dienst nemen.⁶ In de textielindustrie werkten vrouwen voornamelijk als wevers, spinners en andere laagbetaalde loonafhankelijke beroepen.⁷ Zij waren zelden in de positie van crediteur of textielproducent. De vrouwen die voorkwamen in de kwestieboeken van de gilden of de lakennering waren vrijwel allemaal weduwen die het ambacht van hun man continueerden. Slechts één biddersweduwe klopte bij het gildenbestuur aan om geld voor de begrafenis van haar man.

9.4 Slotbeschouwingen

De registers van de bestudeerde geschilbeslechting fora laten bijzonder veel conflictstof zien. Bij de gerechtelijke en buitengerechtelijke instellingen zijn in de onderzochte periode vele tienduizenden kwesties aanhangig gemaakt over zeer uiteenlopende onderwerpen. Het totaal aantal conflicten dat hieraan ten grondslag lag, is vermoedelijk nog veel groter.⁸ Ondanks het grote aantal conflicten liep het juridische systeem in Leiden nergens vast. Dat had zowel te maken met de aanpassingen door het stadsbestuur als met het creatieve gebruik van de beschikbare middelen door de geschilvoerende partijen. Het mobiliseren van civiele instellingen was in veel gevallen geen uiterste middel, zoals Dinges dat zag bij de criminele rechtspraak. Het was een

⁶ Vrouwen zijn bij de vier bestudeerde gilden alleen, en dan nog uiterst spaarzaam, aangetroffen op de ledenlijsten van de apothekers en de chirurgijns. Vgl. Schmidt, *Overleven na de dood*, 143.

frequent gebruikt onderdeel van het totale repertoire van onderlinge sociale controle, waarbij het hervinden van een sociaal evenwicht voorop stond. Civiele fora waren voor dat doel het meest geschikt. Eisers brachten zelfs zaken die crimineel konden worden vervolgd voor de civiele rechtbank. Het ging hen niet om bestraffing van de ander, maar om een oplossing die voor beiden uiteindelijk tot tevredenheid zou leiden. De gedaagde kon daarin meegaan door zich soepel op te stellen, te verschijnen voor de betreffende instelling en, bijvoorbeeld bij financiële kwesties, schuld te bekennen. De geringe omvang van *forum hopping* wijst ook in die richting. Hoe langer de trajecten waren en hoe meer fora erbij betrokken werden, des te moeilijker was het om de zaak op te lossen. Hierbij moet wel worden aangetekend dat *instrumenteel forumgebruik* in belangrijke mate slechts bereikbaar was voor economisch zelfstandigen.

Door het bestuderen van de registers van geschilbeslechtsingsinstellingen is een zo volledig mogelijke indruk verkregen van de *geschilbeslechtsingsdelta* in een vroegmoderne stad. Een complete delta is niet te geven. Informele circuits van zelfhulp, onderhandeling en bemiddeling blijven buiten beeld. Mogelijk kunnen andere bronnen, zoals tooneelstukken, dagboeken en overige egodocumenten het plaatje completeren. Dan is het wellicht ook mogelijk om de rol van familie bij geschilbeslechting nader uit te werken. Het bestuderen van verwantschapsrelaties tussen de betrokkenen vereist intensief genealogisch onderzoek. De voortschrijdende automatisering bij veel archieven maakt dit werk eenvoudiger. Tot slot kan het onderzoek naar *instrumenteel forumgebruik* een vervolg krijgen voor een andere periode of plaats. Leiden is steeds gebruikt als voorbeeld, niet als representatieve stad voor de Republiek of het gewest Holland. Ook kan het onderzoek worden uitgebreid met beroepinginstanties buiten de stad, zoals het Hof van Holland. Veel zaken worden daarin overigens niet verwacht. De kwesties die het gerechtshof haalden vormden slechts het topje van de ijsberg. Veruit de meeste geschillen werden op lokaal niveau afgehandeld.

⁷ Kloek, 'Vrouwenarbeid', 74-77.

⁸ Vgl. Velthoven, *Geschilbeslechtsingsdelta*, 139; Verkruijsen, 'Geschillen, geschilprocessen en rechtspraak', 691; Kagan, 'A golden age of litigation', 159.